

Др НЕБОЈША С. ШУЛЕТИЋ, научни сарадник
Балканолошки институт САНУ
Кнез Михаилова 35/IV, Београд, Србија
Е-адреса: nebojsa.suletic@bi.sanu.ac.rs

БЕОГРАДСКА МИТРОПОЛИЈА У ЗАКУПУ ФАНАРИОТА (1739–1756)¹

САЖЕТАК: У чланку се приказују до сада непознате чињенице из историје Београдске митрополије у XVIII веку. После завршетка Аустријско-османског рата 1737–1739. право на уживање црквених прихода у овој епархији нису добили надлежни јерарси, Софроније Андрејевић (1739–1745) и Викентије Стефановић (1746–1756), што би било у складу с тадашњом административном праксом у Османском царству, већ тројица фанариотских првака из Цариграда. Закуп ових прихода најпре је додељен драгоману Високе порте Александру Гики. После његове смрти (1740) пренесен је на новог драгомана, Јанакија (Јаниса) Теодора Калимакија, а потом на пећког патријарха Јоаникија Караџу (1739–1747). Од новембра 1741. патријарх Јоаникије је приходе из Београдске епархије користио за измиривање обавеза Пећке патријаршије према држави, али је овим новцем наставио да се служи и после повлачења с престола Српске православне цркве. Стављање Српске патријаршије и београдских митрополита под контролу фанариотских првака 1739. године, био је, по свој прилици, део ширег политичког програма, којим су османске власти настојале да сузбију хабзбуршки и руски утицај у својим пограничним областима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Српска православна црква, Београдска митрополија, београдски митрополит Софроније Андрејевић, београдски митрополит Викентије Стефановић, пећки патријарх Јоаникије Караџа, велики драгоман Александар Гика, велики драгоман Јанаки (Јанис) Теодор Калимаки

Положај православних архијереја у османском правном и пореском систему био је предмет већег броја научних студија, па се може рећи да је,

¹ Чланак је резултат рада у Балканолошком институту САНУ, који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години број 451-03-47/2023-01 од 17. 1. 2023.

барем када је реч о XVII и XVIII столећу солидно изучен.² Утврђено је, између осталог, да су све старешине аутокефалних архиепископија имале статус закупаца црквених прихода у својим областима и да су највећи део послова с државним властима обављали у посебном одељењу централне финансијске управе – *Канцеларији епископске мукаџие* (Piskopos mukata'sı kalemi). Овде су подносили молбе за именовања, жалбе због повреде својих права и доказе о измирењу пореских обавеза. Постављани су на дужност по процедури која је била предвиђена и за световне закупце државних прихода, тако што су им издавани укази о именовању (берати) у којима су била наведена њихова права и обавезе према владаревом фиску. Основне обавезе архиепископа према држави биле су плаћање годишње закупнине црквених прихода (одсек, кесим) и плаћање таксе *йешкеш* за издавање берата приликом ступања на дужност и после доласка новог султана на престо. Пошто су помагали патријарсима у сакупљању годишњег одсека и издржавали се новцем који су добијали од верника у својим епархијама, митрополити и епископи су такође били у обавези да поседују правно важеће берате. Најкраће речено, православни јерарси стицали су право да врше црквене дужности и примају новац од султанових поданика хришћанске вероисповести тек после окончања процедуре именовања и регистрације у надлежним канцеларијама финансијске управе.

Протоколи о именовањима архиепископа показују да су како структура и садржаји берата тако и процедуре за њихово издавање били једнообразни на територији Османског царства. У овом чланку показаћемо да је у раздобљу од 1739. до 1756. Београдска митрополија била изузетак од општег правила, јер у то доба није била регистрована као црквена област у надлежности њених архиепископа, Софронија Андрејевића (1739–1745) и Викентија Стефановића (1746–1756), већ као пореска јединица која се налазила у особеној врсти закупа. Закуп црквених прихода у овом периоду био је сукцесивно додељен тројци фанариотских првака из Цариграда. Први међу њима био је драгоман Високе порте Александар Гика (у служби: 1727–1740), други његов наследник у служби Јанаки (Јанис) Теодор Калимаки (у служби: 1741–1750) и трећи пећки патријарх Јоаникије Караца (1739–1747), који је закуп држао још неколико година после повлачења с престола Пећке патријаршије.³ За ово време

² Међу значајнијим студијама о правном статусу православних архиепископа у Османском царству су: Р. Тричковић, „Српска црква средином XVII века”, *Глас САНУ* 320: Одељење историјских наука 2 (1980), 61–164; Н. İnalçık, “Ottoman Archival Materials on Millets”, in: B. Braude with B. Lewis (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society* I, New York – London 1982, 438–447; Н. İnalçık, “The Appointment Procedure of a Guild Warden (Kethüda)”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlands* 76, Festschrift Andreas Tietze (1986), 136–137; Н. İnalçık, “The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans”, *Turcica* 21–22 (1991), 419–420; Ph. P. Kotzageorgis, “Socio-Economic Aspects of a Tax: The Metropolitan’s and Bishops’ Pişkeş (Second Half of the Seventeenth Century)”, in: M. Sariyannis et al. (eds.), *New Trends in Ottoman Studies. Papers presented at the 20th CIEPO Symposium, Rethymno, 27 June – 1 July 2012*, Rethymno 2014, 207–222; T. Papademetriou, *Render Unto the Sultan: Power, Authority, and the Greek Orthodox Church in the Early Ottoman Centuries*, Oxford 2015; Н. Çolak and E. Bayraktar Tellan, *The Orthodox Church as an Ottoman Institution: A Study of Early Modern Patriarchal Berats*, Istanbul 2019.

³ О установи великог драгомана: С. Е. Bosworth, “Tardjuman”, in: P. J. Bearman et al. (eds.), *The Encyclopaedia of Islam: New Edition*, X (T–U), Leiden 2000, 237–238. О фанариотским

митрополити нису имали непосредан однос с централном финансијском управом, већ су верску службу вршили с дозволом закупаца, којима су предавали већи део епархијских прихода. Редовне прилике у односу с државом београдске владике поново су успоставиле 14. маја 1756, када је после десет година служења Јоаникију Караџи, Викентије Стефановић добио владичански берат за који је платио увећани пешкеш од 6.000 акчи.⁴ После тога у Београдској митрополији није примењиван модел спољног закупа. По именовану Викентија Стефановића за пећког патријарха 6. октобра 1756, митрополитски берат је на уобичајени начин био издат владици Пајсију (8. децембра 1756), потом Калинику (15. децембра 1757), Теодосију (11. јануара 1765) и Јеремији (11. јуна 1765) (Табела 1).⁵

Табела 1. Именовања закупаца црквених прихода у Београдској митрополији од 1704. до 1765. године (Извор: ВОА, КК 2542, 30; КК 2542/11, 55)

ЗАКУПАЦ	ДАТУМ ИМЕНОВАЊА	
	Хиџретски календар	Грегоријански календар
Михајло, митрополит	1. Са 1116.	1. IX 1704.
Мојсије, митрополит	14. N 1125.	4. X 1713.
Александар Гика, велики драгоман	13. С 1152.	17. IX 1739.
Јанаки Теодор Калимаки, велики драгоман	27. М 1154.	14. IV 1741.
Јоаникије, пећки патријарх (до 1747)	23. § 1154.	3. XI 1741.
Викентије, митрополит	14. § 1169.	14. V 1756.
Пајсије, митрополит	15. Ра 1170.	8. XII 1756.
Калиник, митрополит	3. R 1171.	15. XII 1757.
Теодосије, митрополит	18. B 1178.	11. I 1765.
Јеремија, митрополит	21. Z 1178.	11. VI 1765.

У даљем тексту изложићемо садржај двају до сада непознатих османских докумената из архиве Канцеларије епископске мукате (прилози 1 и 2) који сведоче о неуобичајеним закупима прихода Београдске митрополије 1739–1741. и у светлу нових извора осврнућемо се на питање реинтеграције поменуте црквене области у османски правни и порески систем после завршетка Аустријско-турског рата 1737–1739. године.

*

Почеци српске православне Београдске митрополије углавном се везују за двојицу владара средњовековних српских држава – „сремског” краља

породицама Гика, Калимаки и Караџа: М. Sturdza, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles*, Paris 1999², 245–247, 258–259, 297.

⁴ Датуми хришћанске ере навођени су према новом календару.

⁵ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (=ВОА), Kamil Kepeci Tasnifi (=КК), 2542/11, 55. Н. С. Шулетих, „Именовања пећких патријарха (1691–1766)”, *Зборник Мајице српске за историју* (=ЗМЦИ) 104 (2/2021), 51–71.

Драгутина и деспота Стефана Лазаревића – који су као барони угарске круне уживали право црквеног патроната на својим угарским властелинствима.⁶ Како се под њиховом управом налазио и Београд, двојица барона били су у прилици да у овом граду обезбеде услове за живот једног владике, који би водио бригу о православним душама на њиховим властелинствима.⁷ Будући да обичаји и закони Краљевине Угарске нису предвиђали постојање такве установе, може се рећи да је Београдска митрополија у средњем веку била неформално подручје архијерејског ауторитета, који је проистигао из приватних права угарских барона православне вере. После османског освајања Београда (1521) почели су да се стичу услови да држава, овога пута Османско царство, формално регулише статус београдског митрополита, под чијом су се јурисдикцијом од треће деценије XVI века до Рата Свете лиге (1683–1699) налазили хришћани у Санџаку Срему и Београдској нахији Смедеревског санџака. Пошто је у овом рату већи део Срема доспео под власт Хабзбурга, Београдска митрополија је почетком XVIII века реорганизована, па су се од тада под јурисдикцијом њених архијереја налазили хришћани у југоисточном Срему и Београдској нахији Смедеревског санџака, којима су придружени верници из предратне Смедеревске и Пожаревачке (Браничевске) епархије. Упркос изменама јурисдикционог подручја, османска администрација је и у наредним деценијама ову епархију регистровала као *Митрополију Београда и Срема*, а њеним старешинама је до 1756. наплаћивала стари пешкеш за издавање берата од 1.080 акчи.

*

Поред преобликовања подручја јурисдикције, митрополитима Београда Рат Свете лиге донео је два крупна проблема. Први проблем било је смањење густине насељености и животног стандарда верника, који више нису били у стању да финансијски помажу цркву као у предратно доба. Ова околност довела је архијереје у искушење, да празнине у епархијској каси допуњавају зајмовима које су с високом каматама узимали од османских банкара.⁸ С друге стране, Београдска митрополија сада се нашла на крајишту, уз границу с хабзбуршком Краљевином Угарском, што је јачало тензије у односима османских војних и цивилних власти према српском клиру. Због непријатног искуства с пећким патријархом Арсенијем Црнојевићем (1675–1706), који је

⁶ Р. Грујић, „Београдска митрополија”, *Војводина 1. Од најстаријих времена до Велике сеобе*, Нови Сад 1939, 338–343; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 306–311; М. Тимоотијевић, „Сремски деспоти Бранковићи и оснивање манастира Крушедола”, *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности (=ЗМЛУ)* 27–28 (1991–1992), 127–150; М. Васиљевић, *Култови свештих на централном Балкану у време османских освајања*, Београд 2021, 130–150.

⁷ Српски архиепископ Данило II у *Живоју краљице Јелене* помиње велику саборну митрополитску цркву у Београду. Овај податак указује на могућност да је мачвански владика, који се помиње у српским изворима, у време краља Драгутина имао резиденцију и катедрални храм у Београду. Данило Други, *Живоју краљева и архиепископских српских. Службе*, Београд 1988, 105.

⁸ Н. С. Шулетић, „Дуг патријарха Атанасија I (1711–1712)”, *ЗМСИ* 107 (1/2023), 119–140; Исти, „Нишки и топлички владика Јоаникије (1702–1734)”, *Ниш и Византија* 21 (2023), 543–558.

током Рата Свете лиге постао поданик римско-немачког цара Леополда I (1657–1705), османске власти су гајиле неповерење према српском свештенству. Држање владика у наредним ратовима показало је да њихов опрез није био неоправдан. У Аустријско-турском рату 1716–1718. српски јерарси су поздравили победе хабзбуршке војске која је заузела Темишварски ејалет, а затим и делове Смедеревског и Зворничког санџака од којих је образована нова управна област – Краљевина Србија. Београдски митрополит Мојсије Петровић (1713–1730) прихватио је власт римско-немачког цара Карла VI (1711–1740), који га је потврдио за старешину Српске цркве у новоосвојеним областима. У саставу ове црквене области нашле су се предратне епархије Београда, Ваљева, Темишвара и Вршца. Поред Карловачке митрополије чија је јурисдикција била ограничена на Краљевину Угарску, Београдска митрополија је формирана као друга православна архиепископија у Хабзбуршкој монархији, с надлежношћу у Краљевини Србији и Темишварском Банату.⁹ У раздобљу од 1718. до 1737. митрополити Мојсије Петровић и Викентије Јовановић (1731–1737) уложили су знатна новчана средства за изградњу вланичанског двора и објеката црквене инфраструктуре у београдском Доњем граду, који су углавном уништени после поновног османског освајања Београда.¹⁰

Разлоге за трајно неповерење Османлија према Српској православној цркви донео је и Аустријско-турски рат 1737–1739, када је патријарх Арсеније Јовановић (1724–1748) поновио „неверу” султану какву је у претходној генерацији починио његов имењак, патријарх Арсеније Црнојевић. Он, међутим, није само прешао у поданство цара Карла VI, већ се и ангажовао у организовању ратних операција против османске војске. Када се има у виду још и чињеница да су османске земље с њим напустили рашки владика Јефтимије Дамјановић, нишки Ђорђе Поповић и ужички Алексије Андрејевић, као и то да је самоковски епископ Симеон Поповић погубљен под оптужбом за издају, постаје јасно да 1739. у Пећкој архиепископији нису постојали идеални услови за одржавање архијерејског сабора који би се бавио санирањем последица рата и обновом црквене организације. Имајући све то у виду, одлука Порте да попуњавање упражњених српских катедри препусти јерарсима Васељенске патријаршије изгледа сасвим логично, баш као и одлука да се надзор над црквеним приликама у Београдској митрополији повери људима из поузданих фанариотских породица.

*

Успон фанариота, како се назива група утицајних и богатих хришћанских породица из цариградске четврти Фанара, започео је крајем XVII века, када је османски двор почео да поверава њиховим члановима важне дипломатске

⁹ Д. Поповић, *Србија и Београд од Пожаревачкој до Београдској мира (1718–1739)*, Београд 1950, 270–294; Р. Веселиновић, „Србија под аустријском влашћу 1718–1739”, *Историја српског народа* IV/1, Београд 1986, 124–162; Isidora Тоџанас Radović, “Belgrade Under Habsburg Rule 1717–1739”, in: V. Bikić (ed.), *Baroque Belgrade: Transformation 1717–1739*, Belgrade 2019, 12–37.

¹⁰ Р. Тричковић, „Београдска тврђава и варош 1739–1789”, *Годишњак града Београда* 20 (1973), 82; Иста, „Београдски митрополит”, *Историја Београда* I, Београд 1974, 615–616.

и политичке мисије. Губитак војне доминације у Европи после Рата Свете лиге (1683–1699) присилио је султана да воде преговоре с хришћанским владарима и отварају стална посланства при европским дворovima, а за то су им били неопходни људи са специфичним знањима и вештинама. Били су им потребни одани људи, који су познавали стране језике и европске обичаје и уз помоћ разгранате мреже клијената могли благовремено да дођу до важних информација о активностима непријатеља. Први фанариоти који су стекли политички утицај у Османском царству били су Панајотис Никусиос и његов штићеник Александар Маврокордат. Ову двојицу Грка пореклом с острва Хиоса, бивше ђеновљанске колоније где се у XVII веку говорио грчки, италијански и турски језик, у службу драгомана увео је велики везир Ахмед Фазил-паша Ђуприлић (1661–1676). Породица Маврокордато у то доба је располагала значајним капиталом, који је стекла коришћењем монопола за снабдевање престонице животним намирницама. Финансијским спекулацијама капитал су стекле и друге фанариотске породице, међу којима су се истичале куће Гика, Калимаки, Караца, Раковица, Мурузис, Суџос и Ипси-ланти. Сви су се они временом нашли на положају великих драгомана, али и у другим важним службама у османској администрацији. Таква је, на пример, била служба драгомана османске флоте, која је била директно подређена адмиралу морнарице и подразумевала низ одговорних дужности везаних за руковођење поморским операцијама, бродоградњу и управу егејским острвима и анадолским приобаљем. Ова и друге позиције у османској администрацији пружале су прилику богатим грчким и хеленизованим породицама из Фанара да проширују круг својих клијената и пословних партнера и да у очима Порте буду препознати као политичка елита османских хришћана. У томе су им ишле на руку и међународне околности. Продор руског и хабзбуршког утицаја у кнежевине Влашку и Молдавију, као и наклоност коју су тамошњи кнежеви исказивали хришћанским владарима, приморали су султана Ахмеда III (1703–1730) да управу у овим областима одузме од домаћих бољарских династија. Од друге деценије XVIII века за владаре у Подунавским кнежевинама почео је да именује чланове фанариотских породица, које су на тај начин стекле још једно средство за јачање своје политичке и економске моћи. Сада су се, поред других послова, бавили и организовањем управе у Влашкој и Молдавији, сакупљањем пореза и надзором над османским границама с Руским царством и Хабзбуршком монархијом. Мрежи њихових пословних и породичних контаката постале су доступне палате османских султана и везира, европских дипломата, архијереја Васељенске патријаршије, анадолских трговаца, влашких и молдавских бољара.¹¹ Имајући у виду да је Порта обилато користила услуге фанариота за реализацију својих политичких циљева, извесно је да није била пука случајност ни то што је после Аустријско-турског рата 1737–1739. управа над Пећком патријаршијом била поверена члану породице Караца, а Београдска митрополија стављена под надзор великог драгомана из породице Гика. Био је то део политичког програма, којим је требало да се заустави дезинтеграција Османског царства.

¹¹ Ch. M. Philliou, *Biography of an Empire: Practicing Ottoman Governance in the Age of Revolutions*, Berkeley 2010, 5–37.

*

Кругу фанариотских клијената припадао је и први старешина Београдске митрополије после њене поновне интеграције у османски правни систем – Софроније Андрејевић.¹² Он је за владика изабран 14. новембра 1739. (3. новембра по старом календару) и хиротонисан у Катедрали Св. Ђорђа у Цариграду. У избору су учествовали само архијереји Васељенске патријаршије: Партеније из Кајсерија (заступао је Калиника из Халкидона), Антим из Кизика, Теоклит из Никомедије, Калиник из Никеје, Дионисије из Једрена, Герасим с Крита, Герасим из Старе Патре, Натанаило из Анхијала (заступао је Герасима из Ираклиона и Макарија из Силиврије) и Партеније из Ксанта. Према тексту записника који је заведен у кодекс Васељенске патријаршије, овај чин био је обављен по „царској наредби” и по „побуди и дозволи” васељенског патријарха Неофита. О разлозима одсуствовања архијереја Пећке архиепископији није било речи.

Пошто се по свршетку прошлог царског војевања нашег дуголетнога цара противу Немаца, и после милошћу Божјом царској држави подарене победе над непријатељима и освојења тврђаве и епархије београдске, христомено житељство поданика и раје тамошње затече лишено старатељства и заштите архијерејске, јер је тамошњи архијереј испунивши општу дужност преминуо: то ми архијереји у Константинопољу, по царској наредби, побуди и дозволи нашег Пресветога и пречаснога Господара и Владике г. г. Неофита Васељенскога Патријарха, сабравши се у пресветом патријаршијском храму светога, славнога великомученика Георгија Победоносца ради нахођења и избора лица часног и достојног да предузме пастирски жезал Београдске митрополије канонским гласовима стависмо првог, преподобног у јеромонасима кир Софронија, другог – јеромонаха Калиника, а трећег јеромонаха Атанасија.¹³

Из записника се, дакле, не могу уочити политички интереси који су деловали у позадини изборног чина.¹⁴ А да је чин имао политичку позадину, открио је горњокарловачки владика Павле Ненадовић, који се приликом службеног боравка у Бечу, 1. октобра 1746. (20. септембра по старом календару) срео с владиком Софронијем и начинио о томе дневничку забелешку. У то време, Софроније је био смењен с положаја и уз препоруку коју је добио од српског патријарха Арсенија Јовановића допутовао у Беч, где се обратио двору с молбом за помоћ. Ненадовић је од владике Софронија добио неколико аутобиографских података и информације о променама у организацији Пећке

¹² Новији биографски текстови о митрополиту Софронију су: С. Вуковић, „Софроније (Андрејевић)”, *Српски јерарси од девејој до двадесетјој века*, Београд–Подгорица–Крагујевац 1996, 462; Исти, „Андрејевић, Софроније, митрополит београдски”, *Српски биографски речник 1 (А–Б)*, Нови Сад 2004, 156; Н. Радосављевић, „Београдски митрополити од 1739. до 1804. године”, *Историјски часопис LV* (2007), 219–234.

¹³ Д. Алексијевић, „Прилози за историју Српске цркве”, *Весник Српске цркве* (1909), 933–934. У Православној цркви архијереји су бирани тако што су чланови сабора предлагали тројицу кандидата, од којих је патријарх жребом бирао једнога. Из наведеног текста сазнаје се да су у најужем кругу за избор београдског митрополита били јеромонаси Софроније, Калиник и Атанасије.

¹⁴ Исто, 933.

архиепископије, до којих је дошло после окончања Аустријско-турског рата 1737–1739. О томе је у свом дневнику начинио следећи запис:

Приде во Вену пр[еосвештени] кир Софроније (Андрејев) митрополит белградски просити у цес[арскога] вел[ичества] милост садержанија и протекцију, по препоруци блаж[ењејшаго] нашега г[осподина] г[осподина] патријарха агенту Оренги писане. Сејже митрополит родом от острова Хио, в Асији, близ Цар[и]града. Пострижник синајски, турскија рати белградскија цар турски при взјатију Белграда јепархију белградскују тергоману Александру поклонил, да он отдадет јемуже хоштет, и сеј взјал 500 гроша от митрополита и извадил јему берат, и от константинополскога престола рукоположен бил во митрополита и понеже не от престола пекскога произведен јемуже та епархија подлежит, тако јего блаженству патр[иарх] пекски Јоаникиј на свако лето 550 гроша да дајет писмом обвезал, мирују да дајет, и зане сеј митрополит хотел отбити что је от епархије јего побирал 1755 гроша патријарх, из сего родила се вражда, да патријарх церков затворил белградску. Пак услышав паша их вражду от патријарха 8 дни, а митрополита 2 дни арестом мучил, и на конце от престола митрополитскога, сего патријарх низложил, и от епархији изгонил.¹⁵

Премда је прота Димитрије Руварац више пута објавио наведени дневнички запис, овај извор није нашао своје место у историографији. Разлог томе је вероватно опрез истраживача и недостатак поверења у веродостојност Ненадовићевог исказа. Грађа из архива Канцеларије епископске мукате, међутим, потврђује истинитост наведених речи и пружа контекст у којем се оне могу јасно протумачити. Из садржаја првог документа који је приложен на крају овог чланка (Прилог 1), сазнаје се да су после поновног освајања Београда (1739) османске власти заиста уступиле Београдску митрополију, као државно добро или *мукашу* у закуп световном лицу. Био је то велики драгоман Високе порте, Александар Гика, члан угледне грчке породице из цариградске четврти Фанара. Он је платио више него скроман пешкеш од 1.080 акчи или 9 холандских талира и 17. септембра 1739. добио берат који му је омогућавао да убира црквене приходе на подручју Београдске епархије. Обавеза му је била да омогући рад једног архијереја, који би као његов опуномоћеник (већил) обављао црквену службу у митрополији. Овај османски документ потврђује речи Павла Ненадовића, да је „цар турски при взјатију Белграда јепархију белградскују тергоману Александру поклонил, да он отдадет јемуже хоштет”. Сада је лако разумети да је владика Софроније био изабран да управља Београдском епархијом као драгоманов већил, а поменутих 500 талира паушално процењен епархијски приход, који је владика сваке године требало да исплаћује драгоману као закупцу мукате. Гика је, међутим, ускоро пао у немилост Порте и био погубљен, а закуп је 14. априла 1741. преузео

¹⁵ Садржај овог документа прота Димитрије Руварац цитирао је у више својих чланака: „Својеручни записи владике горњокарловачког, а потом митрополита Павла Ненадовића”, *Српски Сион* (1904), 36; „Вићентије Стефановић. Митрополит београдски, а затим патријарх српски”, *Сјоменик СКА* 62 (1923), 87–93; „Како је постао Грк Софроније митрополитом београдским?”, *Црква и живоји* 5 (1924), 150–152.

његов наследник у драгоманској служби – Јанаки Теодор Калимаки (Прилог 2). Калимаки није био заинтересован за експлоатацију мукате, па се као нови закупац већ 3. новембра 1741. појављује трећи фанариота – пећки патријарх Јоаникије Караца.

У Ненадовићевом запису наилазимо на још неколико детаља који заслужују пажњу. Он каже да се владика Софроније „писмом обвезал” патријарху Јоаникију, „на свако лето 550 гроша да дајет”, „мирију да дајет”. Према то у документима није изричито речено, разумно је претпоставити да износ од 550 талира није био случајно одређен. У време када се патријарх Јоаникије налазио на челу Пећке патријаршије, годишњи одсек Српске цркве био је 70.000 акчи или 583,33 холандска талира (*guruş-ı esedî*).¹⁶ Већи део одсека у фиксном износу од 65.940 акчи или 549,5 холандских талира, патријарх је плаћао у Рогатици, где је овај новац расподељиван војницима тамошњег гарнизона као плата за њихову службу. Сасвим је вероватно да је владика Софроније у свом исказу описао Ненадовићу финансијски модел којим је патријарх долазио до средстава за исплату годишњег одсека држави. Годишња мирија од 550 талира била је приближно једнака вредности годишње обавезе Патријаршије према османском гарнизону у Рогатици од 549,5 талира. То би значило да је за разлику од ситуације у XVII и почетком XVIII века, када су пећки патријарси распоређивали годишњи одсек на већи број архијереја, сада сав терет обавеза носио београдски митрополит. Објашњење сукоба двојице архијереја само се намеће. Независно од мирије коју је сваке године убирао од владике Софронија, патријарх је једном приликом сакупио од верника у Београдској епархији додатних 1.755 талира. Сматрајући да тај поступак представља кршење његових епископских права и да угрожава његову могућност да испуњава постојеће обавезе, владика се успротивио патријарху, што је довело до парнице, а затим и до његове смене с положаја. Даља судбина митрополита Софронија може се пратити кроз акте хабзбуршке администрације и Карловачке митрополије. Према истраживању проте Димитрија Руварца, бечки двор је 1746. одобрио да се изгнаном митрополиту пружи привремена новчана помоћ. Он се, међутим, преко Илирске дворске депутације 1749. обратио Српском народно-црквеном сабору с молбом да му се на управу да једна епархија у Карловачкој митрополији. Молба је одбијена, али му је, чини се, на препоруку митрополита Павла Ненадовића поново одобрена материјална помоћ од двора и дата могућност да обавља црквену службу у Трсту. У септембру 1754. налазио се у Темишвару, а умро је 2. децембра 1784. године (21. новембра по старом календару) у Пешти, где је и сахрањен.¹⁷

*

Викентије Стефановић био је архиђакон у служби београдског митрополита (архиепископа) Викентија Јовановића (1731–1737). После окончања

¹⁶ Номинална вредност холандског талира (грош, куруш), који је на територији Османског царства био познатији под називом *арслан* (лав), у то време је била 120 акчи.

¹⁷ Д. Руварац, „Вићентије Стефановић”, 88; Sz. D. Vujicsics, *A pesti szerb templom*, Budapest 1961; Н. Нинковић, *Митрополији Павле Ненадовић*, Нови Сад 2017, 258–259.

Аустријско-османског рата 1737–1739. остао је на османској територији и ступио у службу код владике Софронија, под којим је вршио дужности „архимандрита пожаревачке и поречке цркве и предст[ој]атеља свете обитељи Раванице”. О свом епархијском старешини у почетку се повољно изражавао. Када се по окончању рата жалио будимском епископу Василију Димитријевићу на страх од Османлија и скроман приход који је остваривао у Пожаревачкој парохији, за митрополита Софронија, по чијем је налогу сакупљао црквене приходе у епархији, није имао лоших речи. „Не могу се от његове стране покудити, гол нисм ни гладан”.¹⁸ Будимском епископу је 21. јануара 1746. (10. јануара по старом календару) писао, да је патријарх 25. октобра 1745. (14. октобра по старом календару) изгнао Софронија из епархије због „многих винах”. Ова критика је, разуме се, могла да буде изречена и као оправдање за лични напредак у служби, јер је на Божић 1746. патријарх дошао у манастир Раваницу, где је са скопским и ужичким владиком управо њега посветио за новог београдског митрополита.¹⁹ Викентије Стефановић обављао је црквену службу под сличним условима као и митрополит Софроније, док 14. маја 1756. није уплатио државној благајни пешкеш од 6.000 акчи и добио берат, којим је право на уживање прихода Београдске митрополије враћено њеном архијереју.²⁰ Недуго по именовану за пећког патријарха (6. октобра 1756), преминуо је под неразјашњеним околностима.²¹ Десет година касније, одлуком државних власти укинута је аутокефалност Српске православне цркве (1766), а потом и Охридске архиепископије (1767). Њихове епархије стављене су под управу Васељенске патријаршије, чиме је хришћанска елита из Фанара добила још веће могућности, да посредством бројне клијентеле остварује дубок утицај на живот Православне цркве у Османском царству.

¹⁸ Д. Руварац, „Вићентије Стефановић”, 92–93.

¹⁹ Исто, 87–88.

²⁰ ВОА, КК 2542/11, 55.

²¹ Н. С. Шулетић, „Именовања пећких патријараха”, 63.

ПРИЛОГ 1

Цариград, 17. септембар 1739. године
 Концепт зајовешти о именовану Александра Гике, грађомана царској
 дивана, за закујуца Београдске митрополије.
 (ВОА, КК. d. 2542/3, 34)
 [ФАКСИМИЛ:]

11/1
 12/1
 13/1
 14/1
 15/1
 16/1
 17/1
 18/1
 19/1
 10/1
 11/1
 12/1
 13/1
 14/1
 15/1
 16/1
 17/1
 18/1
 19/1
 20/1
 21/1
 22/1
 23/1
 24/1
 25/1
 26/1
 27/1
 28/1

[ТРАНСКРИПЦИЈА:]

/1/ Sûret fî 17 Receb sene 1152

/2/ 'an-tahvîl-i /3/ Aleksandre tercümân-ı Dîvân-ı Hümâyûn berây-ı metrepolidlik-i kefere-i vilâyet-i /4/ Belgrad ve Sirem ve tevâbi'hâ 'an-mülhakât-ı patriklik-i İpek /5/ metropolidlik-i mezbûreye mesfûr ber-vech-i ma'âş tevcîh şude ve înkadar /6/ pişkeş be-Hazîne-i 'Âmire edâ ve teslim kerde lâzime âmed ber-mûceb-i 'arz-ı hal-ı hõd /7/ ve ba-fermân-ı âlî el-vak'î fî 13 C sene 1152 berât dâde fermûde /8/ an-yedd-i mesfûr.

/9/ Pişkeş-i kadîm 1080 akçe

/10/ Yalnız bin seksen akçedir.

/11/ Nişân yazıla:

/12/ Dîvân-ı Hümâyûnumda tercümân olan işbu dârende-i fermân-ı hümâyûn kıdvetü erbâbü'l-milleti'l-Mesîhiyye /13/ Aleksandre hutimet avâkıbühû bi'l-hayr Ordu-yı Hümâyûnuma 'arz-ı hal idüp 'avn-i 'inâyet-i Rabbânî ile /14/ feth u tes-hîri müyesser olan Belgrad ve nevâhinde sâkin kefere re'âyâsınûn metropolidi /15/ olan memleket-i merkûm dâru'l-harb iken mürd ü helâk olup hâlâ metropolidlik-i mezbur /16/ mahlûl olmağla mûmâ-ileyh tercüman Aleksandre nice müddetden berü hidemât-ı aliyyemize ve esfâr-ı /17/ hümâyûnuma sadâkat ve istikâmet ile bezl-i maktûr ve sarf-ı say'-i meysûr eyleyüb /18/ her vehile sezâvâr-ı 'inâyet olmağla zıkr olınan Belgrad ve nevâhinde sâkin kefere tâ'ifesinin /19/ metropolidliği tarafından ta'yin eyledüğü müstakim ve sadâkatkâr vekîle zabt ve hidmet-i lazimesi /20/ vekîli icrâ eylemek şürûtiyla metropolidlik-i mezbur ber-vech-i ma'âş kendüye ihsân olunmak /21/ bâbında istid'â-yı inâyet itdüğü ecilden Hazîne-i 'Âmireme mahfuz olan Piskopos /22/ Mukâta'ası Defterlerine nazar olındıkda Belgrad ve Sirem ve tevâbi'hâ metropolidliği İpek /23/ patrikliği mülhakâtından olmak üzere bin seksen akçe mîrî pişkeş ile mukayyed olduğu derkenâr /24/ olındıkda mûcebince ber-vech-i ma'âş tevcîh ve şürûtiyla berât olunmak bâbında fermân-ı 'âlîşânım /25/ sâdir olmağın 'âdet-i pişkeşi için lâzım gelen bin seksen akçeyi ber-vech-i nakd teslim-i /26/ Hazîne-i 'Amireme eyledükde sûret-i rûznâmçe-i hümâyûnum virilmeğın vech-i meşrûh üzere ber-vech-i /27/ ma'âş tevcîh idüb bin yüz elli iki senesi Cemâziyelâhîrinin on üçüncü günü /28/ vekîli zabt eylemek üzere şürûtiyla berât virilmiştir.

[ПРЕВОД:]

Препис од 17. рецеба 1152. године (20. октобар 1739)

из задужења Александра, терцумана Царског дивана, за митрополију неверника у области Београда, Срема и подручних места, која припада Пећкој патријаршији. Поменуто митрополија додељена му је као доходак, пошто је Царској ризници предао предвиђени пешкеш. На основу лично поднесене представке и високе заповести од 13. цемазулахира 1152. године (17. септембар 1739) наређено је да му се изда берат. Из руке поменутога [уплаћен је новац]:

Стари пешкеш: 1.080 акчи.

Свега хиљаду и осамдесет акчи.

Да се напише наређење:

Носилац овог царског наређења, терџуман мога царскога дивана, узор међу људима из хришћанске заједнице, Александар — *нека му се њоследњи дани окончају срећно!* — поднео је представку мојој Царској ордији, [у којој се каже] да је митрополит неверничке раје настањене у Београду и његовој области — који су уз помоћ милостивог Бога [недавно] освојени — умро у време док је поменута земља била под влашћу [неверничког] непријатеља. Сада је поменута митрополија упражњена. Поменути терџуман Александар већ дуже време предано, верно и часно обавља за мене високе службе, води моје царске књиге и на сваки начин заслужује [моју] милост. [Сада] се моли да му поменута митрополија буде милостиво дарована као доходак, уз услов да држи честитог и поузданог већила којег ће одредити митрополија неверника настањених у Београду и његовој области и који ће обављати [црквену] службу. Пошто се погледало у дефтере епископске мукате који се чувају у мојој царској ризници, начињена је белешка (деркенар) [о томе да] митрополија Београда, Срема и подручних места припада Пећкој патријаршији и да је регистрована с миријским пешкешом од 1.080 акчи. У складу с тим, издато је моје високославно наређење, да му се [поменута митрополија] додели као доходак и да се начини берат с одредбама [на основу којих ће обављати своје дужности]. Пошто је као обичајни пешкеш предао мојој Царској ризници 1.080 акчи у готовом новцу, издат је препис из мога царског дневника новчаних уплата. Именовање је извршено на описани начин и издат му је берат 13. цемазиулахира 1152. године (17. септембар 1739), уз услов да држи већила [који ће обављати црквену службу].

ПРИЛОГ 2

Цариград, 14. април 1741. године
Концејџи зайовесџи о именовану Јанакија Теодора Калимакија, грађомана
Царској дивана, за закујца Београдске мийројолије.
(ВОА, К.К. d. 2542/03, 54)
[ФАКСИМИЛ:]

۱۱۵۶۴ — ۲۲۲۲ 11/

۱2/ *Handwritten text*
۱3/ *Handwritten text*
۱4/ *Handwritten text*
۱5/ *Handwritten text*
۱6/ *Handwritten text*
۱7/ *Handwritten text*

۱8/ *Handwritten signature and date*

۱0/ *Handwritten text*
۱1/ *Handwritten text*
۱2/ *Handwritten text*
۱3/ *Handwritten text*
۱4/ *Handwritten text*
۱5/ *Handwritten text*
۱6/ *Handwritten text*
۱7/ *Handwritten text*
۱8/ *Handwritten text*
۱9/ *Handwritten text*
۲0/ *Handwritten text*
۲1/ *Handwritten text*
۲2/ *Handwritten text*

[ТРАНСКРИПЦИЈА:]

/1/ Sûret fî 22 Muharrem sene 1154

/2/ 'an-tahvîl-i /3/ Yanaki zimmi tercümân-ı Dîvân-ı Hümâyûn 'an-akçe-i pişkeş-i metropolidlik-i vilâyet-i /4/ Belgrad ve Sirem ve tevâbi'hâ 'an-mülhakât-ı patriklik-i İpek metropolidlik-i /5/ mezbûreye mesfûr ber-vech-i ma'âş tevcîh şude ve in-kadar meblağ 'an-Hazîne-i 'Âmire /6/ dâde fermude ber-müceb-i 'arz-ı hal-ı hûd ve ba-telhis ve ba-fermân-ı âlî berât dade /7/ el-vak'î fî 27 Muharrem sene 1154 an-yedd-i Yanaki zimmi.

/8/ Pişkeş-i kadîm 1080 akçe

Bi-hesab-i guruş 9

/9/ Yalnız dokuz guruş esedir.

/10/ Nişân-ı hümâyûn

/11/ Dîvân-ı Hümâyûnum tercümân olan işbû dârende-i fermân-ı hümâyûn Yanaki tercümân Dîvân-ı Hümâyûnuma 'arz-ı hal idüp İpek patrikliği mülhakatından /12/ vilâyet-i Belgrad ve Sirem ve tevâbi'hâ metropolidliği elli iki senesinde Dîvân-ı Hümâyûn tercümânı Aleksandre ber-vech-i ma'âş tevcîh olunup mesfûr Aleksandri /13/ maktûlen mürd olmağla metropolidlik-i mezkûr ber-vech-i ma'âş kendüye dahî tevcîh olınmak için istid'â-yı inâyet itmegin Hazîne-i 'Âmirende mahfûz /14/ olan Piskopos Mukâta'ası Defterlerine nazar olındıkda İpek patrikliği mülhakatından vilâyet-i Belgrad ve Sirem ve tevâbi'inde bulunduğu yalnız bin seksen /15/ akçe mîrî pişkeş ile mukayyed olmağla Dîvân-ı Hümâyûn tercümânı Aleksandri'ye kendü 'arz-ı hal ile ba-fermân-ı 'âlî ber-vech-i ma'âş tevcîh olunup /16/ bin yüz elli iki senesi Cemâziye'l-âhîrinün on üçüncü günü berat-ı şerif virildüğü derkenâr olınmağla mücebince mahlûlından tevcîh olınmak /17/ bâbında baş defterdârım Mustafâ Atîf dâme 'uluvvuhu telhis itmekle telhis mücebince tevcîh olınmak bâbında fermân-ı 'âlîşânım sâdir olmağın /18/ 'âdet-i pişkeşi için lâzım gelen meblağ-ı mezbûr bin seksen akçeyi an-nakd teslîm-i Hazîne-i 'Âmirem eyledüğü bin yüz elli dört senesi /19/ Muharrem'in yiğirmi ikinci günü târihiyle müverrah sûret-i rûznâmçe-i hümâyûnum virilmeğın mücebince ber-vech-i ma'âş tevcîh idüb sene-i mezbûr /20/ Muharrem'in yiğirmi yedinci gününde bu berat-ı hümâyûn-ı 'izzet- makrûnı virdüm ve buyurdum ki tercümân-ı mesfûrun tarafından gönderdiği /21/ (празан простор за лично име) râhib varub tercümân-ı mesfûrun tarafından zikr olunan Belgrad ve Sirem ve tevâbi'inde sâkin zimmi tâ'ifesinin üzerlerine /22/ kadîmden olinagelen 'âdet ve kânûn ve âyîn-i 'âtîlaları muktezâsinca metropolid olmak için şürûtiyla mufassal berat-ı 'âlîşân virilmiştir.

[ПРЕВОД:]

Препис од 22. мухарема 1154. године (9. април 1741)

из задужења зимије Јанакија, терцумана Царског дивана. Наређено је да Царској ризници преда новац на име пешкеша за митрополију Београда, Срема и подручних места, која припада Пећкој патријаршији и додељена му је као доходак. На основу његове личне представке, телхиса и високе заповести, зимији Јанакију је уручен бераат 27. мухарема 1154. године (14. април 1741).

Стари пешкеш: 1.080 акчи

Обрачунато у грошевима: 9

Свега девет еседи грошева

Царски знак [запева следеће:]

Носилац овог царског наређења, терџуман мог Царског дивана, Јанаки, поднео је представку мом Царском дивану, [у којој каже да је] митрополија области Београда, Срема и подручних места које припадају Пећкој патријаршији [хиљаду сто] педесет и друге године додељена као доходак терџуману Царског дивана Александру. Поменути Александар је погубљен, па [сада Јанаки] моли да поменута митрополија и њему буде милостиво додељена као доходак. Када се погледало у дефтере епископске мукате који се чувају у мојој Царској ризници, утврђено је да [митрополија] области Београда и Срема припада Пећкој патријаршији и да је регистрована с миријским пешкешом од 1.080 акчи. Додељена је као доходак терџуману царскога дивана, Александру, коме је 13. цемазиулахира 1152. године (17. септембар 1739) издат царски берат на основу личне представке и високе заповести, [о чему] је начињена белешка (деркенар). У складу с тим, мој баш-дефтердар, Мустафа Атиф — *нека му је њрајна слава!* — начинио је телхис за именовање на упражњено место. У складу с телхисом, издаје се моја високославна заповест о именовању. Пошто је на име пешкеша мојој Царској ризници предат предвиђени износ од 1.080 акчи у готовом новцу, издат је препис [белешке] из мог царског дневника новчаних уплата с датумом 22. мухарема 1154. године (9. април 1741) и у складу с тим додељена му је [митрополија] као доходак. Издао сам овај часни царски берат 27. мухарема поменуте године (14. април 1741) и наредио следеће. Када дође монах (није уписано лично име) којег је поменили терџуман послао да буде митрополит неверницима у Београду, Срему и подручним местима, издаће му се опширни високославни берат с одредбама које су у складу с важећим обичајима, законом и прописима њихове испразне вере.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 17. 11. 2023.

Accepted: 20. 11. 2023.

NEBOJŠA S. ŠULETIĆ, PhD, research associate
Institute for Balkan Studies SASA
Knez Mihailova 35/IV, Belgrade, Serbia
E-mail: nebojsa.suletic@bi.sanu.ac.rs

METROPOLITANATE OF BELGRADE IN THE LEASE OF PHANARIOTS (1739–1756)

SUMMARY: The article delves into a little-known but significant event in the history of the Belgrade Metropolitanate. It describes a unique case in Ottoman administrative practice, where the income of the Orthodox Church diocese was leased to secular individuals. After the conclusion of the Austrian-Ottoman War of 1737–1739, the practice of leasing the Belgrade Metropolitanate's revenues to the metropolitan, as had been the norm for centuries in the Ottoman Empire, was replaced by the leasing of the income to the chief dragoman of the Porte, Alexander Ghika. Upon his death in 1740, the lease was transferred to a new chief dragoman, John Theodore Kallimaki, who subsequently renounced this right in favor of the

Patriarch of Ipek (Peć), Johnnicus Caradja (1739–1747). From November 1741 until his retirement from the position of the Patriarch of Peć, Johnnicus Caradja used the income of the Belgrade Metropolitanate to settle the obligations of the Patriarchate of Peć to the state. Even after stepping down from the throne of the Serbian Orthodox Church, he continued to collect this money.

KEYWORDS: Patriarchate of Ipek (Peć), Ottoman Empire, Metropolitanate of Belgrade, metropolitan Sophronius Andrejević, metropolitan Vincent Stefanović, patriarch of Ipek (Peć) Johnnicus Caradja, chief dragoman Alexander Ghika, chief dragoman John Theodore Kallimaki